

ירחמיאל ברודי

הלכה והיסטוריה בארץ-ישראל הביזנטית

הלל ניומן, המעשים לבני ארץ-ישראל: הלכה והיסטוריה בארץ-ישראל הביזנטית, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"א, 270 עמ'

'המעשים לבני ארץ-ישראל' הם פסקי הלכה שעל קיומם נודע לראשונה מתשובה של רב האי גאון, אולם להוציא הלכה אחת המובאת בספר 'הלכות גדולות', לא היה תוכנם מוכר עד שנת 1930 לערך, כשהתחילו חוקרים לזהות בגניזות קהיר קטעים שאפשר לשייכם, בכיטחון או בספק, לספרות זו. מחקר המעשים התקדם לסירוגין והיה מלווה בפולמוסים קשים, ששיקפו את אי הוודאות בזיהוי הקטעים כשרידי הלכה ארץ-ישראלית מן התקופה הביזנטית ואת עמימות הקריטריונים לזיהויים בתור שכאלה. לאחרונה זכינו למחקר מקיף ומשובח הבוחן באופן ביקורתי את כל מה שנעשה בתחום זה במשך כשמונים שנה, והמפיק משרידי ספרות זו את מרב המידע ההיסטורי. הספר המונח לפנינו מחולק לשניים: בחלקו הראשון המחבר בוחן סוגיות מגוונות הקשורות בספרות המעשים (עמ' 1-119), ובחלקו השני הוא מעמיד מהדורה של 'ליקוטי מעשים לבני ארץ-ישראל' המבוססת על קריאה חדשה של כתבי-היד, בליווי פירוש מקיף המתמקד בעיקר בעניינים פילולוגיים והלכתיים (עמ' 121-228). הפרק הראשון מעלה תרומה חשובה בהצגה ברורה, מדודה ושיטתית של השיקולים שאפשר להיעזר בהם לשם זיהוי שרידי המעשים, ובנספח ארוך המתאר בפרוטרוט את הפרסומים העיקריים

בתחום, את היחסים ביניהם ואת המקורות שעליהם הם מבוססים. כל זה נעשה בדיוקנות ובשיקול דעת, ולטעמי יש לברך על החלטת המחבר להעמיד רף גבוה לזיהוי הקטעים ולבסס את מחקריו על מאגר מצומצם של קטעים שזיהויים נראה קרוב לוודאי. הפרקים השני והשלישי עוסקים בסוגת המעשים, בזמנם ובמקומם, והפרק הרביעי מוקדש למילים היווניות המשוקעות בהם. המחבר מגן בצורה משכנעת על הדעה המקובלת שהמעשים הם פסקי הלכה שמוצאם בארץ-ישראל הביזנטית, אף שהוא מסופק אם כולם דנים במקרים אמתיים, ואם כולם יצאו מידי סמכות מרכזית אחת (בית דין הגדול). הוא מתעכב על פירושי מילים יווניות שיש בהן עניין מיוחד, בוחן באופן ביקורתי את הפירושים שהציעו אחרים, ומביא לעתים הצעות חדשות משלו. הפרק החמישי עוסק בסוגיות היסטוריות כגון חיי הכלכלה ויחסים בין יהודים לנכרים. חשיבותם ההיסטורית של הקטעים גדולה במיוחד בגלל

נותר מקום לא מבוטל להתגדר בו, ואני מבקש לנצל הזדמנות זו כדי להציע מספר הצעות לפרשנות הקטעים המובאים בספר.

עמ' 126 – במקום 'ונמצאת אחד' צריך להגיה: 'ונמצא לאחד'.

עמ' 127 – ניסוח המעשה אמנם מוקשה, מכיוון שהוא מספק שני הסברים לפסיקת ההלכה, וכל אחד מהם כשלעצמו צריך להספיק, אולם נראה שמתואר כאן מעשה שהיה, וייתכן שבעל המעשה בעצם התכוון לציין שבמקרה זה קיימים שני נימוקים המצדיקים את פסיקת ההלכה, ואין לדייק מדבריו שכל אחד מהם בנפרד לא היה מספיק.²

עמ' 128 (וכן עמ' 41) – נראה לי שעדיף לפסק: 'אשה שקיבלה [...] ושתקה, בחזקת שקיבלה עליה, והיתה הנערה בוגרת [...]'].

עמ' 130 – נראה לי שבמקום 'עד שניכנס' צריך להגיה: 'עד שיכנס', ופירושו: במקרה זה הייבום תקף (מדרבנן, ראו עמ' 131), וכשיגדל היבם יכנס את יבמתו וייבם אותה מדין תורה (על פי הלשון השגורה במקורות חז"ל, כגון 'הכונס את יבמתו'³).

עמ' 133 – הטקסט של מעשה ט משובש בכמה מקומות; נראה לי בין היתר ששני משפטים נכנסו שלא במקומם, והסדר הנכון צריך להיות:

בודקין אם ככוונה בא על שם להעיד אותה העידות או קרובי האשה שמת בעלה הלכו והביאו אותו, ואומ' לו שמעתה לו לילך [אצל] אשתו או אצל קרוביו ואמר לפניו אין, ולא העיד אלא כמתכוין, שואלין אתו בדיקרוקי סימני האיש, בקומתו בקולו ובפניו. אבל אם בא הגוי לתומו בלא כוונה אלא כמשיח שיחה [...] בודקין אותו: אם נתן עידות בין בגופו (הסימנים) [בין בסימנים] מקבלין עידותו אפילו גוי. לפיכך מה שתראה תדין [...]

הצעה זו אמנם אינה פותרת את הקושי ההלכתי, אבל יוצרת רצף הגיוני ופסיקה ברורה: אם הגוי משיח לפי תומו, יש להסתפק בעדותו בנוגע לגוף האדם שנפטר או לסימניו; אבל אם התכוון להעיד,

מיעוט המקורות שיש בידינו להכרת חיי היהודים בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית, והמחבר ממצה באופן מרשים את מה שאפשר לדלות מן הקורפוס המנופה שהוא מציג בסוגיות אלו.

בחלק השני של הספר המחבר מפרסם מהדורה של שבעים ושלושה מעשים, מקצתם בשתיים או בשלוש גרסאות. המעשים מלווים בהערות נוסח מדוקדקות ובפירושים מפורטים. רוב הפירושים נבחרו בשום שכל מבין אלה שהציעו חוקרים קודמים, אבל פה ושם המחבר מציג הצעות חדשות. דבריו מלמדים על היכרות מעמיקה של כל הספרות הרלוונטית – לא רק של פרסומים העוסקים ישירות בקטעי המעשים, אלא אף של מחקרים רבים שיש בהם כדי לזרות אור על נקודה זו או אחרת. יש להצטער על חיסרון אחד בחלק זה של הספר, ולא על המחבר תלונתי אלא על העורך: משום מה הוחלט שלא להשתמש בחטיבה זו בהערות שוליים, וכל מה שקשור בפרשנות מובא בפנים הספר ברצף, כולל הפניות ארוכות ודיונים מפרטים משניים, ועריכה זו מקשה מאוד על הקורא.¹

לעתים קרובות קשה לעמוד על משמעותם המלאה של קטעי המעשים, וזאת מסיבות שונות וביניהן השיבושים הרבים שנפלו בטקסטים ומיעוט המקורות העומדים לרשותנו להכרת ההלכה הארץ-ישראלית שלאחר תקופת האמוראים. למרות העבודה הרבה שהשקיע המחבר, ושהשקיעו קודמיו, בליבון קטעים אלה

1 כמו כן יש לציין שנכללו פרטים לא מעטים שאין בהם חשיבות, כגון קריאות שגויות של חוקרים שפרסמו קטעים מסוימים או עסקו בפירושים; ולעומת זאת יש מקומות שלא הובאו בהם דעותיהם של חוקרים מסוימים אפילו בניסוח מתומצת, ובמקום זה הקורא נשלח להפשן במקומות נידחים.

2 ניסוחים מעין אלה אינם יוצאי דופן בספרות ההלכה. ראו למשל: 'י' ברודי, תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, ירושלים תשע"א, עמ' 65, והשוו עמ' 41-42 בספר של ניומן.

3 משנה, יבמות ו, א.

או שהחזיק כמה שכתוב בו, קיים הוא, שהחזקה מבטלת את האוני ואת המתנה'. לדעתי קשה מאוד לפרש 'אך אם מוציאים שטר אחר הסותר את הראשון, בטל השטר הפגום, אלא אם כן כבר מחזיק בעל השטר בנכס המדובר', כי לפי פרשנות זו החזקה לא נועדה לבטל את השטר ('אוני' או מתנה) אלא לקיים אותו. נראה לי יותר שהוזכרו כאן שני דברים שיכולים לפסול את השטר: (1) יש ביד חברו שטר אחר המבטל את השטר הנדון; (2) החזיק (חברו) בנכס הרשום בשטר. כלומר אם אדם טוען שקנה נכס מסוים או קיבל אותו במתנה, ויש בידו שטר פגום שאמור להוכיח זאת, אבל הנכס מוחזק בידי אדם אחר, חזקתו של אותו אדם מבטלת – לפי בעל המעשה – את שטר המכר או המתנה. עמ' 164 – המשפט 'ואם [...] ליתן' בוודאי משובש, כדברי המחבר, אבל ההגהות השונות שהוצעו אינן משביעות רצון. ייתכן שצריך להגיה: 'ואם אינו יכול לתקנו משלם [או: ישלם] למי שנתן [או: לנותן] מה שלא היה צריך ליתן'. עמ' 168 – נראה לי שאת הלשון 'אין אדם נשבע ונוטל, ביותר אחר מיתתו' יש לפרש: נושה שאין בידו שטר אינו יכול להישבע כדי לגבות את הכסף שהוא תובע מן החייב, ועל אחת כמה וכמה אין הוא יכול להישבע כדי לגבות מן היורשים לאחר מיתת הלווה.⁴ עמ' 169-170 – האם בעל המעשה סבור שבנות הבת אינן יורשות במקום אמן שנפטרה, אף על פי שבנות הבן יורשות במקום אביהן, ובני הבת יורשים במקום אמן? שיטה כזו נראית תמוהה וסותרת מקורות מסוימים בספרות חז"ל, אולם כך משתמע לכאורה מדבריו.

על נושים הבאים לגבות מן היתומים, שאינם בהכרח בקיאים בחשבונותיו של הנפטר, ולחייב אותם שבועה אף שיש בידיהם שטר (ראו למשל: שם, משנה ז; בבלי, שבועות מב ע"ב). אף את הנוסח בכתב־היד המקביל: 'יש נשבע ונוטל, ביותר אחר מותו' אפשר לפרש כך, אם נבין את 'יש נשבע ונוטל' כשאלה רטרורית.

יש להקפיד הרבה יותר בעדותו ולתחקר אותו 'בדיקדוקי סימני האיש, בקומתו בקולו ובפניו'.⁴ עמ' 137 – קשה לדעתי לקבל את ההגהה שהציע ליברמן, 'ואם היה הוולד (נקבה) [בקבר] [...]'], הן מפני שהקטע מדבר לפני כן בצורה מפורשת על האפשרות שהוולד ימות, וקשה להבין למה יחליט המחבר לקראת סוף הקטע להשתמש בביטוי מעין זה במקום לומר 'ואם מת הוולד', הן מפני שהמשפט הקודם מדגיש שהדין שהאישה צריכה להמתין עשרים וארבעה חודשים לפני שתינשא בשנית הוא 'לזכר ולנקבה'. נראה לי עדיף לקרוא את הטקסט כמות שהוא, כמבחין בין ולד זכר לנקבה: לכתחילה אמנם צריכה האם להמתין בשני המקרים עשרים וארבעה חודשים, אבל בדיעבד אם נישאה שמונה־עשר חודש לאחר לידת תינוקת, 'מה שעשת עשת'. סביר להניח שפסיקה כזו משקפת אמונה שילדה ממוצעת בגיל שנה וחצי חסונה יותר מילד ממוצע באותו גיל, וזקוקה פחות ממנו לחלב אמה, אף שאינני מכיר עדות לתפיסה כזו ממקום אחר.

עמ' 139 – בגרסה 2 של מעשה יג אפשר להשלים, בהתאם לשיעור המקום הלקוי בכתב־היד: 'האסימון מהוא כסף או זהב או נחשת שעשאו מטבע [...]'].

עמ' 143-144 – ייתכן שנפלה מילה וצריך להשלים בערך: 'אם נתן לה אפילו במאתיין או [במאה] לתוך ידה או לתוך חיקה [...]']. ובמקום 'ברמה' נראה לי שצריך לומר 'בחזרה', ואין כאן אלא שיבוש גרפי פשוט.

עמ' 149-150 – מעשה כא קובע ששטר פגום בדרך מסוימת, 'ואין ביד חברו כתב מבטלו

4 השו: משנה יבמות טז, ג, ה (והסוגיות על משניות אלו בשני התלמודים); תוספתא, יבמות יד, י (מהדרת ליברמן, עמ' 54).

5 הרי הכלל המקובל בהלכה הוא ש'כל הנשבעין שבתורה נשבעין ולא משלמין', למעט מקרים מיוחדים (ראו: משנה, שבועות ז, א-ו), ויש להחמיר עוד יותר

קריאה שגויה של 'שהביאו בידן' במקום 'שהביא בידו' שבגרסה 1.

עמ' 192-193 – נראה לי ברור שהדוד שמכר את נכסי אחייניתו במקרה זה לא היה אפוטרופוס, ומסתבר שהדגש על כך שמעשיו בטלים 'אפילו לאחר כמה שנים' אינו קשור בדיני חזקה (שהרי חזקה שאין עמה טענה חוקית אינה חזקה, ובמקרה זה הקונה רכש את העבדים ממי שלא היה זכאי למכרם), אלא רצונו לומר שאין ללמוד משתיקת היתומה ובעלה במשך שנים שוויתרו על זכויותיהם בעניין זה.⁹

עמ' 200-201 – נראה לי ברור מתיאור המקרה שהבעל שילם לאשתו את מלוא כתובתה, אף על פי שניאות לבקשתה שלא לגרשה ולכן לא היה מחויב בתשלום הכתובה.

עמ' 202 – לדעתי אין בדמיון בין הקטעים שב'מעשה הגאונים' וב'הלכות פסוקות' כדי ללמד על קשר גנטי בין המקורות: שניהם מבוססים על הדין המפורש בתורה שאדם שגירש את אשתו אינו יכול להחזירה אחרי שנישאה לאדם אחר ונתאלמנה או נתגרשה (דברים כד, א-ד); הם מעלים שאלות מתבקשות (האם הדין חל אף אם הזיווג הראשון או השני לא היה במסגרת נישואין?); ונותנים את התשובה (השלילית) הצפויה.

עמ' 204-205 – יש הפרש גדול בין שתי הגרסאות של מעשה סג. אולי אפשר לשחזר את התהוותן בדרך זו: המעשה נדון בשני שלבים (השוו למעשה נט, עמ' 193-195). בשלב ראשון ניתנה לדיינים המקומיים העצה המתוארת בגרסה 2: 'מביאין אותו לפני הדיינים [...] ומאיימין [...] אם עמד ארוסה בדבריו [...] והכל יודעין שלא נתיחד

אשר למילה 'וצריכה' שבסוף המעשה, נראה לי שהיא מביעה הסתייגות, כלומר ההלכה אינה נהירה, מעין השימוש השגור בביטוי זה בתלמוד הירושלמי.⁶

עמ' 175-176 – ייתכן שיש לפרש את סוף המעשה: בתנאי שהתינוק נולד לשבעה חודשים, ולכן נחשב לוולד של קיימא שפוטר את אמו מן החליצה ומן הייבום.⁷

עמ' 180 – אין צורך להניח ש'הכוונה היא לנישואין שבשגגה', שכן אף אישה שנישאה ביודעין בניגוד להלכה אינה בגדר 'שומרת יבם שזינתה'.

עמ' 185-186 – נראה לי שאין הכרח לפרש את הלשון 'ואחר כך נמצאו בדאיין האשה ואותו האיש [...]'] במובן 'נודע שאכן קלקלו מעשיהם [...]'] אף שלא נאמר באילו נסיבות נתברר עניין הניאוף [...]. קרוב יותר לדעתי שיש לקרוא את הרצף: 'ואחר כך נמצאו בדאיין [...] ולקחה לו לאשה [...]'], כלומר בדאותם באה לידי ביטוי בכך שנישאו למרות האיסור. ואם נפרש כך אין הברל להלכה בין שתי הגרסאות של מעשה זה.

עמ' 187 – על פי בדיקת תצלום כתב-היד (קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S 10 F. 4.7, מספר 278741 באתר 'גנזים' של מפעל פרידברג לחקר הגניזה) מסתבר שיש לקרוא, להשלים ולפסק כך: 'מעשה בחמ[ש]ה⁸ אחין שמת אחד מהן בלא בנים והלך אחד מהן ועשה בה מאמר ומת. [כך] המעשה: העושה [...].'

עמ' 190 – נראה שהפסיקה התמוהה בגרסה 2 של מעשה נד, שאסור לאנשי המקום להוריד מן הספינה את מה שנשארו מן האוכל שהביאו בידם, יסודה בטעות, וקרוב להניח שהיא מבוססת על

6 ל' מוסקוביץ, הטרימינולוגיה של הירושלמי: המונחים העיקריים, ירושלים תשס"ט, עמ' 533-536.

7 ראו: משנה, יבמות ד, א-ב. הדעה הרווחת בספרות חז"ל היא שתינוק שנולד לשמונה חודשים אינו בר קיימא (ראו למשל: משנה, ערכין א, ב; תוספתא, שבת טז טו), ה' מהדורת ליברמן, עמ' 69 ומקבילות),

8 וההנחה היא שבמקרה המתואר התינוק לא נולד לתשעה חודשים.

9 השור: משנה, כתובות ו, ו.

ממנו לבית הכנסת, ובביתו מותר. ואם היה יין, מותר למכרו לגוים.

לדעתי הקטע הראשון מכוון למקרה שבו נפח המשקה הוא לפחות פי 1,000 מנפח העכבר. במקרה כזה מותר להשתמש במשקה למאכל או לכל מטרה אחרת שתתאים לו: אם המשקה הוא 'שמן של חלב', הוא ראוי לשימוש בבית הכנסת (אם כי כמוכרן אסור באכילה, כי מקורו בחלב, שאסור באכילה), ואם הוא שמן אחר, הוא מותר (באכילה). מחציתו השנייה של הקטע השני (מן 'ואם חסר המשקה' ואילך) דנה באפשרות ההפוכה, שאין נפח המשקה גדול דיו לבטל את השרץ. במקרה כזה המשקה אסור באכילה או בשתייה, ואין להשתמש בו לכבוד בית הכנסת, כי שימוש בשמן שנטמא יפגע בכבוד בית הכנסת. אולם בעל ההלכה מדגיש שאין המשקה אסור בהנאה, ולכן אם מדובר בשמן, אפשר להדליק בו כדי להאיר את ביתו, ואם מדובר ביין, מותר למכרו לגוי.

לסיכום, ספרו של הלל ניומן מוקדש לקורפוס לא גדול אבל חשוב ובעייתי ביותר של קטעי הלכה שמקורם בארץ-ישראל הביזנטית. העיסוק בקורפוס הזה דורש שילוב נדיר של מיומנויות פילולוגיות, היסטוריות ותלמודיות, וקשה להעלות על הדעת אדם אחר שהיה מסוגל לכתוב ספר כמו זה שלפנינו. כל מי שמתעניין בתולדות ההלכה בתקופת הגאונים או בתולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופה זו חייב להחזיק טובה רבה למחבר, שעמל שנים רבות על חומר זה והעמיד לרשותנו מהדורה מדויקת ומחקר מופתי המבוסס עליה.

עמה ארוסה כל עיקר, יכו אותה ויעשו בה דין', אבל אין הודאתה יכולה לחייב את השכן בעונש. אולם מה שקרה בפועל היה שאף השכן הודה בעקבות הודאתה, ולכן 'עשו בהן דין'. כעת הובאה לפני 'בעלי המעשים' שאלה נוספת: מה דינו של התינוק (ואולי צריך לגרוס בגרסה 1 'מהו אותו הבן' או כדומה במקום 'מאותו הבן'). התשובה על שאלה זו מצויה בצורה מפורטת רק בגרסה 1, ואילו גרסה 2 הסתפקה בהוספת המילים 'והולד ממזר' בסוף תיאור הענישה של זוג הנואפים.

עמ' 207-209 – יש לציין שהפסיקה במעשה סה, ש'מי שחטף אשה ארוסה [...] וזינה בה [...] אם לא היו עדים שיעידו שצוחה בשעת שאנסה [...] לא כל הימנה דבר זה [...] והיא אסורה על בעלה [...] תמוהה, אלא אם כן נניח שיש עדים שנבעלה אבל הם אינם יכולים להעיד שהבעל חטף אותה.¹⁰

עמ' 214-218 – ייתכן שגרסה 1 של מעשה זה אכן צורפה ממקורות שונים, כדעת המחבר, אולם נראה לי שבכל מקרה גרסה זו קוהרנטית יותר מכפי שנראה במבט ראשון. אתמקד בהצעת פירוש לשני קטעים:¹¹

ואם נפל עכבר או שרץ לתוך המשקין, אם יש במשקין אלף בעכבר, מותר, ואם פחות, אסור. ואם נפל שרץ בתוך שמן של חלב, מותר להדליק בו בבית הכנסת. ואם לתוך שמן אחר, מותר [...]

שרצים האמורים בתורה, אם נפל אחד בכלי חרס ויש בו משקה, משערין אותו באחד מאלף. אם היה השרץ אחד מאלף, מותר, והכלי טהור. ואם חסר המשקה מאלף, המשקה והכלי טמא, ואסור להדליק

10 למרות ההדים הברורים של לשון הכתוב (דברים כב, כג-כז). אף שם משתמע שיש עדים למעשה, והשאלה היחידה שעולה היא אם האישה פעלה מרצונה או מאונס. ובמונחים הלכתיים: אם אין עדים כלל, ומה שהתרחש ידוע רק על פי דברי האישה, היו צריכים להאמין לה שנאנסה על פי העיקרון 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר' (ראו למשל: משנה, כתובות ב, ב-ה). לכל היותר אפשר למצוא תקדים לאיסור האישה על בעלה

אם ראו אותה מתנהגת עם אדם זר (שלא בכפייה) בצורה שמחשירה אותם בניאוף. ראו: ירושלמי, כתובות ז, ו (לא ע"ג; טור 991); בבלי, יבמות כד ע"ב - כה ע"א. אוסף רק שיש לשקול אפשרות לקרוא את פסקה ד (עמ' 217) כך: 'שרץ שנמצא בכלי ריקן, אם יבש הוא [הכלי], טהור. ואם [הכלי] סרוח ויש לחלוחית תחתיו [תחת השרץ], אע"פ שהשרץ עצמו יבש ונפרך, [הכלי] טמא'.